

Volga-vidéki nyelvészeti gyűjtés

Az a Volga-vidéki gyűjtés, amelyet VIKÁR LÁSZLÓ barátommal jó tíz esztendeje végzünk, nincs közvetlen kapcsolatban VIKÁR BÉLÁVAL, közvetve azonban szerves folytatása annak a nagy munkának, amelynek VIKÁR BÉLA és nemzedéke úttörője volt.

A Volga-vidék népei nyelvének tudományos igényű kutatása a múlt század negyvenes éveiben indult meg. A magyar REGULY ANTAL 1845-ben, Szibériából visszatérőben Kazányban és környékén egy egész évre megszakította útját, és a Magyar Tudományos Akadémia kérésére hozzákezdett a cseremisiz, a mordvin és a csuvas nyelv tanulmányozásához. Értékes anyagát később BUDENZ JÓZSEF tette közzé. 1844-ben rövid időre megfordult Kazányban a nagy finn kutató, MATTHIAS CASTRÉN is, aki itt egészítette ki egy Helsinkiben katonáskodó hegyi cseremisztől gyűjtött anyagát. A magyar BÁLINT GÁBOR kazányi utazását kell még megemlítenünk, aki az 1870-es évek elején a keresztény tatárok nyelvével foglalkozott. REGULY, CASTRÉN és BÁLINT GÁBOR a gyűjtők első, úttörő nemzedékéhez tartozott. Őket követi a nagy számú derékhad, mely a nyolcvanas évek közepén látott munkához. Ez a gyűjtők klasszikus nemzedéke, ehhez tartozott VIKÁR BÉLA is, aki a Volga-vidék több kiváló kutatójával, pl. a finn PAASONENNALEL személyes jó barátságban is volt.

Az 1880-as évek közepétől a helsinki Finnugor Társaság és a Helsinki Egyetem számos kutatót küld ösztöndíjjal a különböző volgai rokon népekhez, de az itt élő török népek sem maradnak ki a kutatásból. VOLMARI PORKKA 1885-ben a mezei cseremiszeknél gyűjtött, ARVID GENETZ két évvel később a keleti cseremiszeknél. G. J. RAMSTEDT, a kiváló altaista pedig 1898-ban a hegyi cseremiszeknél volt néhány hónapig. A magyarok közül MUNKÁCSI BERNÁT töltött hosszabb időt 1885-ben a votjátoknál.

A helyszíni gyűjtőmunka terén minden bizonnyal a finn PAASONENÉ az elsőség, aki 1889–1890-ig, majd 1898–1902-ig végzett kutatást a Volga-vidéken. Elsősorban a mordvinokkal foglalkozott, de tekintélyes cseremisiz, csuvas és misertatár anyagot is gyűjtött. YRJÖ WICHMANN 1891-ben és 1894-ben a votjátokoknál járt, majd 1905-ben és 1906-ban a cseremiszeknél.

A magyar MÉSZÁROS GYULA 1906–7-ig gyűjtött jelentős mennyiségű anyagot a csuvasoknál.

Végül megemlítjük még azt a nagyarányú gyűjtőmunkát, amelyet BEKE ÖDÖN és MUNKÁCSI BERNÁT az első világháborúban Magyarországra sodródott cseremisiz és votjátok hadifoglyok segítségével végzett.

Az első világháborúval lezáródik a külföldiek által a Volga-vidéken végzett gyűjtőmunka, s több mint négy évtizeddel később, az 1950-es években kezdődik meg újból.

Magam kilenc alkalommal fordultam meg ezen a vidéken. Ebből három alkalommal, 1958-ban, 1966-ban és 1968-ban VIKÁR LÁSZLÓVAL közösen gyűjtöttem. Ezeknek az utaknak elsősorban népdalgyűjtés volt a célja.

Amint már említettem, a múlt század végén és a jelen század elején szép számmal fordultak meg ezen a tájon gyűjtők. Ilyen meglehetősen széleskörű gyűjtés után nyelvészeti

téren ritkán nyílik lehetőség szenzációs felfedezésre. A nyelvészeti gyűjtőmunkát ma nem ez jellemzi, hanem az eddigi ismeretek kiegészítése. A múlt századi és a század eleji kutatók a közlekedési nehézségek miatt szívesen tartózkodtak huzamos ideig egy helyen. Manapság már mód van a gyors mozgásra. Így aztán elég könnyűszerrel tisztázni lehet egy-egy nyelvjárás területi elterjedését. Például a cseremiszi nyelvjárásokról már sikerült szinte teljes képet kapni, s ez számos nyelvtörténeti problémát is segít megoldani.

A forradalom előtt itt járt kutatók diktálás alapján jegyezték fel anyagukat. A finn WICHMANN 1905-ben már fonográfot is vitt magával, de ezt elsősorban zenei felvételekre használta. (Közbevetőleg hadd említsem meg, hogy több század eleji kutatónak él még ma is az emlékezete azon a helyen, ahol jártak.)

Ami a lejegyzési módot illeti, magam is gyűjtöttem diktálás nyomán, de amint lehetőség nyílt rá, áttértem a magnetofonra. A magnetofonnal való gyűjtésnek nagy előnye, hogy az így rögzített prózai szövegek sokkal elevenebbek, szívesebb stílusúak, mint a régi kutatók diktálás után lejegyzett szövegei. A régi kutatók szövegei szinte kizárólag az illető nép népköltészetének, szokásainak, vallásának a leírását tartalmazzák. Mi most elsősorban a beszélt hétköznapi nyelvet igyekszünk rögzíteni, hiszen a régi gyűjtők erre kevesebb gondot fordítottak. De a nyelvész gyűjtő is akarva-akaratlan minduntalan kapcsolatba kerül a népköltéssel, szokásokkal, a pogány vallással stb. Gyűjtés közben, ha minden más téma kimerül, ami bizony elég gyakran előfordul, ekkor jönnek a mesék, mondák, dalok, hiedelmek.

Felmerül a kérdés, hogy a ma összegyűjthető anyag nem sokkal szegényesebb-e, mint a múlt század végén vagy e század elején volt. Erre azt felelhetjük, hogy nem. Kétségtelen, hogy a fiatalabb generáció már sok esetben nem őrzi a hagyományos népköltészetet (bár kivételek vannak, pl. a hegyi cseremiszek és egyes kisebb nyelvszigetek esetében), de az idősebb nemzedéknél még mindent meg lehet találni.

Nincs most idő arra, hogy e rövid korreferátum keretében részletesebb áttekintést adjak a népköltészet egyes műfajainak helyzetéről, ezért egy szűkebb terület, a cseremiszek pogány hitvilágával kapcsolatos személyes tapasztalataimat szeretném röviden elmondani. Azért is választom ezt, mert addig, amíg a népdal, a mese stb. még elevenen él, erősen kiveszőben van a cseremiszi hitvilág és a pogány vallás gyakorlása.

A cseremiszi hitvilág egyik jellegzetes alakjáról, a nagy mellű, lyukas oldalú, a lovon fordítva lovagló *owδá*-ról azt mondta 1966 őszén Ivan Bocsarov, akkor 66 éves házigazdám, hogy manapság már nincs *owδa*. S hogy miért? Mert fél a traktorzúgástól, és elhagyta ezeket a vidékeket. A házi szellem, a *surt woδəž* sem létezik már. Azt meg a villanyfény riasztotta el (a 60-as években ugyanis minden cseremiszi faluba bevezették a villanyt.)

Különösen az autonóm köztársaság keleti részén élő pogány cseremiszeknél, de még inkább a tatárok közé beékelte cseremiszi falvakban sokáig erősen tartották magukat az ősi cseremiszi nevek. Ma azonban már csak 50 éven felüli férfiaknak és nőknek van ilyen neve. Érdekes, hogy a pogány nevek gyűjtése elkerülte a régi kutatók figyelmét. Éppen ezért a múlt év nyarán igyekeztem minél többet összegyűjteni belőlük. Eddig körülbelül 300-at sikerült találnom. Hadd említsek meg néhányat belőlük. A férfiaknál kedvelt név az *Izerge* 'kis fiú', azaz kisebbik fiú, *Kuɣerye* 'nagy fiú', azaz nagyobbik fiú. Ezekből a forradalom után számos családnév is keletkezett. Az orosz *-in* képzővel *Izergin*, *Kuɣergin* lett belőlük. A nőknél ugyancsak nagyon elterjedt volt az *Izüδər* 'kis lány', kisebbik lány, *Kuɣüδər* 'nagy lány', tehát nagyobbik lány. Gyakoriak a nőknél az ilyen nevek még: *Pašalče* 'szorgoska', *Unalce* 'vendégecske', *Üjalče* 'Vajacska' vagy csak egyszerűen *Üδəräs* 'Leányka'.

A pogány vallásos szertartások erősen kiveszőben vannak, a legtöbb vidéken ki is veszték teljesen. A szertartásokat, imádságokat ismerő pogány papok, a kartok mind öregek. Magam hetven évesnél fiatalabbról nem hallottam. Velük együtt sírba száll a cseremisiz vallás is.

Azok közül a helyek közül, ahol megfordultam, az autonóm köztársaság keleti vidékén Tokpajevóban (ahol az előbb említett Ivan Bocsarov is lakott) és a környező falukban él meg legelevenebben a cseremisiz hit. Maradványaival azonban lépten-nyomon találkozhatunk máshol is.

1966 nyarán egy Luzsbeljak nevű faluban pl. nehezen tudtunk VIKÁR LÁSZLÓVAL énekeseket találni, mivel csütörtök lévén, délután a szauna-fürdőbe mentek az emberek. Tehát a csütörtök megőrizte szombati jellegét, mivel régen a cseremiszek vasárnapja a péntek volt.

Máshol meg azt tapasztaltam, hogy a keresztény és a pogány vallás teljesen összefonódott egymással. Ezt nagyban elősegítette, hogy az ortodox egyház igyekezett a cseremisiz „szent” helyeket kisajátítani. A Volgai kerület Petjal falujában (1955 nyarán jártam itt) a falutól körülbelül egy km távolságra állt a templom a pogány áldozóberek (*küsoto*) szélén, s a forrás mellé, ahová a cseremiszek imádkozni jártak, ugyancsak be volt szúrva egy karóra erősített szentkép. Sőt a forrás melletti nagy mohos kövön összegyűlt áldozati koppejkákért a hét végén Pötör pápa jött el, tekintet nélkül arra, hogy a pénzt nem az ő istenének szánták. Érdekes, hogy az említett mohos kövön összegyűlt néhány forintnyi összegnek megfelelő aprópénzhez még a gyerekek sem nyúltak, pedig a gyalogút ott vezetett el a forrás mellett. Azt mondták, hogy meggömbül a kezük, ha vesznek belőle. Abban az időben még lehetett pénteki napon a forráshoz menő imádkozót látni. Utána, mikor odamentem megnézni, a forrás tele volt szórva vadvirággal. A forrás melletti hársfa lehajló ágára pedig fehér vászoncsikot kötöttek, amely tucatjával állt ott aztán az esőtől megszurkúlva. Ettől a helytől távolabb, a berek szélén is állt egy terebélyes hársfa, ennek az alsó gallyai is tele voltak szalagokkal. Az is előfordult, hogy a vasárnapi istentisztelet után többen az erdőben is imádkoztak. A két vallás ilyen összefonódásáról hallomásból több vidékről értesültem. Az előbb említett Petjal faluban – házigazdám elbeszélése szerint – 1922-ben volt az utolsó nagy áldozás, amelyre több falu népe összegyűlt, és lovat is áldoztak.

1966 októberének végén Tokpajevóban, mikor elmeséltem a már említett Ivan Bocsarovnak, hogy honnan és miért kerestem fel azt a tájat, sajnálkozva jegyezte meg, kár, hogy nem később jöttem, mikor beáll a tél (úgy november 10–15. körül), s akkor én is részt vehetnék az őszi terménybetakarítás után tartott áldozáson. Ezen ma is áldoznak fiatal bikát is, persze nem eszik meg az egészet, a maradék húst megfagyasztják és elteszik télire.

Az áldozáson nem vettem részt, de a szertartás lefolyását részletesen leírtam, s egyik nap a szent helyeket is bejártuk. A húsz holdnyi vegyes erdő, amely a falutól kb. egy km távolságra van, ma is érintetlenül áll. Fát nem szabad kivágni, s ha valamelyik fát kidönti a szél, ott korhad el. Egy hatalmas hársfánál szoktak áldozni, de nyírfát is lehet választani. Ez a berek a Nagy Isten (*kuyu jumo*) áldozati berke volt. Ettől néhány száz méterre még állt egy másik, hasonló nagyságú erdő, a Hegyi Nagy Emberé (*kurâk kuyu jen*). Ennek a tisztelete is nagy területen általános. Kísérőm figyelmeztetett, hogy vigyázzak, mert itt még kevésbé szabad kárt tenni az erdőben. A Nagy Isten megbocsáthatja, ha valaki letör egy gallyat, a Hegyi Nagy Ember nem. A válságos állapotban lévő beteget, ha már semmi más nem segít rajta, kiviszik a Hegyi Nagy Ember erdejébe, s házigazdám szerint néha felépül. Ebben az erdőben végzik a családi áldozatokat. A családfő kiválaszt egy fát, s az előtt ölik meg az áldozati állatot. Az utóbbi években az áldozati állat a lúd. A Nagy Isten a fehér

ludat kedveli (az áldozati állat nem lehet fekete színű). Csodálkozva láttam, hogy a családi áldozáshoz kiválasztott fák szinte kivétel nélkül szép sima kérgű fiatal hársfák voltak, nem pedig hatalmas öreg fák, mint a csoportos áldozásnál. Vagy húsz tavalyi tűzhely nyomát olvastam meg. Az áldozati állat csontjait elégették, s utána földet hánytak a tűzre, mivel vízzel nem szabad eloltani.

A környék leghíresebb pogány papja, *kart*-ja a szomszéd falusi, akkor 73 éves Nyikolaj Kozurjov volt. A falusi párttitkár, aki a gyűjtésem megszervezésében segítségemre volt, vezetett el hozzá. Elmondtam neki cseremiszlül jövelelem célját. Az öreg eleinte szabódott, de végül felengedett és elmondott egy szép hosszú imádságot. Erről a vidékről még senki sem jegyzett le eddig a cseremiszl vallásra vonatkozó adatokat. Bizonyára nem lesz érdektelen, ha felolvasok egy részletet belőle szó szerinti magyar fordításban:

*Húsvét nagy istene!
(Lám itt) a számodra készített kenyér és só,
a számodra főzött méhsőr,
a nagy, gyöngy tollú,
fehér ludadból készült húsos béles.
Okos észért,
jó fiakért,
szép jószágért
az enni-innivaló bőségéért
könyörgünk tehozzád.*

*Eljött a tavasz istene,
A háromféle barmot
az isten dombjára kihajtottad,
a mély sártól óvd meg őket,
óvd a száraz tüskétől,
óvd a rossz betegségtől,
legelőjükön kövér fűvet nevelj,
nyugodt fekvőhelyet adj nekik,
Az erőtlent megerősítsd,
két-három irányból
az istállóba gyűjtsd őket.*

*(Miután ezt megadtad, kenyéráldásért könyörgünk hozzád.)
Elment a tavasz,
három vasat egymáshoz szorítva
erősítsd meg az elöl húzó ló szügyét,
bennünket pedig áldj meg okos ésszel.
A szántóföldre kimenve,
két-háromszoros mélységű barázdát
hasítson az eke.
A vetőmagot kosárba téve,
kézzel elszórva,
ahová egy mag esik, ott ezer teremjen,
a gyökere erős legyen,*

a szára kemény legyen,
a kalászat ezüst harmathoz hasonlóvá tedd,
majd hideg szélről óvd,
kődtől óvd,
férgektől, bogaraktól óvd,
langyos esőddel neveld,
meleg napoddal érleld.

Miután ezt megadtad, eljött a nyár istene,
elérkezett a betakarítás ideje.
A mezőre kimenne,
a földünk végénél megálltunkkor
add, hogy szép legyen a gabona.
A föld egyik végétől a másikig
görbe sarlód suhogtatva járunk,
marék helyett kéve,
kéve helyett kereszt,
kereszt helyett asztag legyen.

Az őszt istene befogott a gabonahordó szekérbe,
egyik nehéz terhet a másik után hozza,
két-három kévét, ha kicsépelünk
a szérű szélére szórva,
az út szélére szórva,
annyi legyen a szem, mint a Vjatka homokja.
Langyos szellőddel segítsd megtisztítani a magot,
áldd meg bőséggel a szérűt,
áldd meg bőséggel a malmot,
áldd meg bőséggel a szitát, a teknőt,
a sült kenyeret.
Add, hogy az éhesen jövőt jóllakva engedjük útjára,
a kérőt pedig teli kézzel bocsássuk el,
a kenyéráldásért könyörögtünk tehozzád,
kérünk, adj a kenyér mellé megfontolt észt is.

Eljött a tavasz istene,
járjuk a réteket,
a rét javaiból részeltess bennünket!
Magasan szálló madarad van,
magasan szálló vadludad van,
zöld mellű vadkacsád van,
hódod van, vidrád van.
Add, hogy a rét javai asztalunkra kerüljenek.
A felső isten zára kinyílják,
az alsó föld zára kinyílják,
két köd között
segíts bennünket
játszva, nevetve élni!

Tehát ezekben az években még a kiveszőben lévő cseremiszi vallásra vonatkozólag is lehet anyagot gyűjteni. A cseremiszi falu azonban rohamosan civilizálódik. Tízegynéhány évvel ezelőtt még alig egy-két faluban volt villany, ma mindenütt van. Nem láttam olyan házat, ahol ne lett volna vezetékes rádió, s az utóbbi években rohamosan terjed a televízió (van cseremiszi adás is). A civilizáció rohamos terjedésének nyilván a folklór gyors háttérbe szorítása lesz a természetes következménye. Ennek arra kell serkentenie a kutatókat, hogy az eljövendő esztendőkből jól kihasználják az anyaggyűjtési lehetőségeket. A helyi cseremiszi, votják, mordvin, csuvas stb. tudományos kutató intézetek munkatársai egyedül nem tudnak megbirkózni ezzel az óriási feladattal, ezért jól jön a segítség, s a kulturális együttműködés mindkét fél számára nagyon hasznos, gyümölcsöző megvalósítására nyílik itt tág lehetőség.